

ΒΑΣΙΛΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

1. Πού βρίσκεται η ιστορική δημογραφία από τη σκοπιά της θεματικής και της μεθοδολογίας, σε σχέση με τις εξελίξεις στη διεθνή ιστοριογραφική παραγωγή;

Η ιστορική δημογραφία δεν κατέχει αξιολογική θέση ούτε στο εσωτερικό της ελληνικής ιστοριογραφίας, ούτε στο ευρύτερο πλαίσιο του διεθνούς ενδιαφέροντος για την ελληνική ιστορία. Οι λόγοι αυτής της απουσίας είναι πολλοί. Θα αρκεστώ να επισημάνω τους σπουδαιότερους.

Ως διεπιστημονικός κλάδος στο χώρο των επιστημών του ανθρώπου και της κοινωνίας, η ιστορική δημογραφία προϋποθέτει την ευτυχημένη συνάντηση του δημογράφου και του ιστορικού, καθώς και τη συνδρομή άλλων κλάδων από τις επιστήμες της φύσης και την ιατρική. Η βιολογία ή η αιματολογία, π.χ., έχουν ζωτικά σημεία επαφής με την ιστορική δημογραφία, πέρα από την αυτονόητη σχέση που έχουν μ' αυτή όλες οι επιστήμες της υγείας. Αν περιοριστούμε μόνο στις βασικές συνθέτουσες, τη δημογραφία και την ιστορία, είμαστε υποχρεωμένοι να αναφερθούμε στην ευθύνη και των δύο για το χαμηλό επίπεδο ανάπτυξης του νέου κλάδου στην Ελλάδα, τόσο στο χώρο των πανεπιστημιακών σπουδών όσο και της οργανωμένης έρευνας.

Οι δημογραφικές σπουδές στην Ελλάδα δεν έχουν την επιθυμητή ανάπτυξη που θα τις οδηγούσε αυθόρμητα προς το «εργαστήρι του χρόνου», προς την ιστορία, και οι ιστορικές σπουδές, παρά την ανανέωση της θεματικής τους, δεν έχουν φθάσει στο επίπεδο που θα τους επέτρεπε να διεισδύσουν, με την αναγκαία περιέργεια και με καινούριο εξοπλισμό, σε χώρους ελάχιστου ιδεολογικής φόρτισης και μείζονος τεχνικότητας.

2. Ειδικότερα για την οικογενειακή ιστορία είχατε επισημάνει σε άρθρο σας στα Ιστορικά (τχ. 1, 1983) πως «η ελληνική περίπτωση απουσιάζει – από μια γιγαντιαία σε όγκο και θεματολογικά πολυδιάστατη βιβλιογραφία». Εάν εξαιρεθούν κάποιες μελέτες ανθρωπολόγων - εθνολόγων για τη σύγχρονη ελληνική οικογένεια (κυρίαρχα την αγροτική, αλλά και την προσφυγική-συνοικιακή), πού το αποδίδετε αυτό – πέρα από κά-

ποια γενικότερα αίτια; Έχουν μήπως γίνει κάποια βήματα στο μεταξύ;

Η απουσία μελετών για την ελληνική οικογένεια είναι προφανώς συνάρτηση της γενικότερης καθυστέρησης του κλάδου της ιστορικής δημογραφίας, όπως προκύπτει από την προηγούμενη απάντηση. Εδώ θα πρέπει να αναφερθούμε επίσης στην καθυστέρηση της κοινωνικής ιστορίας σαν μιας ιδιαίτερης οντότητας στα σύνορα της «οικονομικής και κοινωνικής» ιστορίας και της κοινωνιολογίας. Η κοινωνική ιστορία, στην περιορισμένη έστω έκταση που η προβληματική της διαπερνά ένα μέρος της πρόσφατης ελληνικής ιστοριογραφίας, δεν έχει ακόμη την αναγκαία εσωστρέφεια που θα της επέτρεπε να εγκύψει στα «οικεία κακά». Είναι περισσότερο ευαισθητοποιημένη στις εξωτερικές πιέσεις που δέχεται η νεότερη ελληνική κοινωνία (π.χ. εξάρτηση, ξένα πολιτιστικά πρότυπα κ.ά.), παρά στους εγγενείς όρους της καθαυτού ύπαρξης αυτής της κοινωνίας. Βρισκόμαστε ακόμη κάτω από την κυριαρχία ενός αποδεικτικού ιστορισμού, που από την πολιτική ιστορία έχει εγκατασταθεί και στους χώρους της οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας.

Στο ερώτημα αν έχουν γίνει κάποια βήματα τα τελευταία χρόνια, η απάντηση πρέπει να είναι θετική. Η έρευνα π.χ. της ομάδας του ΕΚΚΕ για την οικογένεια στα χωριά του Ζαγοριού, παρ' όλο ότι δεν έχει, για λόγους έλλειψης πηγών, επαρκές χρονικό βάθος, έχει γίνει με ευαισθησία και γνώση, και έχει δώσει αξιόλογα συμπεράσματα.

3. Στο ίδιο άρθρο σημειώνετε πως «καμιά ζωτική ανάγκη, συμβολική ή κοινωνικοοικονομική, δεν ωθεί την ελληνική παραδοσιακή κοινωνία στην καλλιέργεια της οικογενειακής μνήμης (πέρα από δύο-τρεις)». Σε άλλες κοινωνίες, π.χ. ευρωπαϊκή, η καλλιέργεια της μνήμης ξεπερνά το όριο αυτό; Πώς μεθοδεύεται και πού αποτυπώνεται η καλλιέργεια αυτή της μνήμης;

Αν αφήσουμε την ανθρώπινη μνήμη, ατομική και συλλογική, να τροφοδοτηθεί από την προφορική παράδοση και μόνο, δεν νομίζω ότι μπορούμε να ξεπεράσουμε το όριο των δύο γενεών και σπανιότερα

των τριών γενεών. Και αυτό για οποιοδήποτε τύπο κοινωνίας πρόκειται. Αντίθετα, υπάρχουν θρησκευτικές - πολιτισμικές ομάδες μέσα σε ορισμένες κοινωνίες, όπως είναι σήμερα οι Μορμόνοι στις ΗΠΑ, όπου η λατρεία ή η φροντίδα για τους προγόνους καλλιεργείται συστηματικά και οδηγεί σε πρακτικές επέκτασης της «χωρητικότητας» της συλλογικής μνήμης. Πράγματι, οι πιστοί της Εκκλησίας των Μορμόνων ανασυγκροτούν, με βάση επίσημα στοιχεία των περασμένων αιώνων, τις οικογενειακές τους γενεαλογίες, με σκοπό την αναδρομική βάπτιση των προγόνων στη νέα θρησκεία. Μπορεί κάτι τέτοιο σε μας να φαίνεται παράλογο, είναι όμως προφανές ότι έτσι κινητοποιούνται δυνάμεις, υλικές και ψυχικές αυτής της κοινωνικής ομάδας προς την κατεύθυνση της διαφύλαξης του γενεαλογικού της πλούτου, έστω και αν αυτή η διάσταση είναι εντελώς ξένη προς την αρχική θρησκευτική αφετηρία της ενέργειάς τους.

Αντίθετα, η σύγχρονη παράδοση της ελληνικής κοινωνίας, μέσα από την ορθόδοξη κουλτούρα της, αρκείται στη μνήμη - μνημόσυνο των άμεσων προγόνων, ουσιαστικά των πολύ στενών συγγενών, για ένα σχετικά βραχύ χρονικό διάστημα. Δεν αναφέρομαι βέβαια στην τήρηση βιβλίων γεννήσεων κ.λπ. από την Ορθόδοξη και τις άλλες εκκλησίες. Αυτό ανάγεται στις διοικητικές ανάγκες και λειτουργίες των εκκλησιών και όχι σε ανάγκες πνευματικές. Ακόμη και σε παλιότερες εποχές, τα «μνημόσυνα», με τη μορφή της αναγραφής σε κάποιο κατάστιχο μοναστηριού, και η εκφώνηση στην «πρόθεση» ή σε κάποια άλλη στιγμή της λατρευτικής διαδικασίας, δεν οδηγούσαν σε καλύτερη συντήρηση της οικογενειακής μνήμης. Οι αναγραφές γίνονταν με τα βαπτιστικά ονόματα (π.χ. Ιωάννου, Αυγερινής κ.λπ.), με αποτέλεσμα σύντομα τα πρόσωπα να χάνουν την οικογενειακή τους ταυτότητα. Και εδώ βέβαια υπάρχουν εξαιρέσεις: κτίτορες ναών, μονών, ευεργέτες, άρχοντες τοπικοί, άλλοι μεγάλοι κοσμικοί και εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι, διασώζονται μέσα στο χρόνο με τα βαπτιστικά και οικογενειακά τους ονόματα, τον τόπο της καταγωγής, τα αξιώματά τους. Η μάζα ωστόσο του ορθοδόξου πληρώματος δεν έχει επώνυμη πρόσβαση στην έγγραφη μνήμη.

Αυτό όμως που νομίζω ότι έχει μεγαλύτερη σημασία είναι η σύγκριση με κοινωνίες του ευρύτερου ευρωπαϊκού χώρου, στον οποίο με κάποιο τρόπο, εν όλω ή εν μέρει, ανήκει και η ελληνική. Και στις χώρες αυτές και στην Ελλάδα, η «ιστορία της οικογένειας» έχει κάποια σχέση με τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα που μπορούν να επικαλεστούν διακεκριμένους προγόνους. Στην Ελλάδα λίγες

«αρχοντικές» οικογένειες διασώθηκαν βιολογικά σε μια σχετικά μακρά διάρκεια χρόνου, χωρίς ταυτόχρονα να υποβαθμιστούν κοινωνικά. Τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα ανανεώνονται ασταμάτητα, σε βαθμό που θα έλεγε κανείς ότι το ηγετικό κοινωνικό στρώμα κάθε γενεάς εκ-

διώκει το άλλο, με αποτέλεσμα να μένουν όλοι ανολοκλήρωτοι και ανεύθυνοι. Νέοι επιχειρηματίες, πολιτικοί, επιστήμονες, διανοούμενοι, προϊόντα έντονης και μακροχρόνιας γεωγραφικής κινητικότητας, και μιας εκλαιευμένης και ολιγαρχούς παιδείας, δεν έχουν κανένα ιδιαίτερο λόγο να καλλιεργούν τη μνήμη αφανών προγόνων. Ίσως η αναφορά σε προγόνους αγωνιστές του 1821 και των άλλων εθνικών αγώνων, να είναι μια δυνατότητα μαζικής καλλιέργειας οικογενειακής μνήμης και παράδοσης, αλλά και εδώ ένα γλιόστρημα από το κοινωνικό στο εθνικό μειώνει την πολιτισμική αξία μιας τέτοιας αναγωγής.

Στις ευρωπαϊκές χώρες, με την πλούσια αρχαική παράδοση, έχει αναπτυχθεί ένα ευρύτατο φάσμα ερευνών γενεαλογίας, που από την πρωτογενή επιδίωξη της κοινωνικής καταξίωσης της οικογένειας, πέρασαν στη μαζική καλλιέργεια και την αγάπη της ιστορικής μνήμης και σήμερα τροφοδοτούν την ιστορική δημογραφία με σημαντικές πληροφορίες και ερεθίσματα.

Για να εικονογραφήσω κάπως τη σκέψη μου, θέλω να αναφέρω ότι η μεγάλη, σε προβληματισμό, μεθοδολογία και διαστάσεις, έρευνα για τη γεωγραφική και κοινωνική κινητικότητα στη Γαλλία από τις αρχές του 19ου αιώνα ως σήμερα, που διεξάγεται από το Laboratoire de Démographie Historique της Ε.Η.Ε.Σ.Σ. στο Παρίσι, επικουρείται από 90 ομάδες ερασιτεχνών ερευνητών της γενεαλογίας σε α-

ντίστοιχα διαμερισματα της χώρας. Οι ερευνητές αυτοί βοηθήθηκαν και βοήθησαν την έρευνα, απάντησαν σε ζητήσεις τοπικού και εξειδικευμένου χαρακτήρα, που ήταν αδύνατον να αντιμετωπιστούν από την κεντρική ερευνητική ομάδα και πρόσφεραν πλούσιο συμπληρωματικό υλικό που οδηγεί τώρα σε νέες «γειτονικές» έρευνες.

4. Μιλήστε μας κάπως πιο διεξοδικά για την ιδεολογική χρήση της ιστορικής δημογραφίας.

Είχατε επισημάνει παρενθετικά πως «θεωρητικές προσεγγίσεις και πολιτικές ιδεολογίες και συμπεριφορές έχουν συχνά εμποτιστεί από το πρόβλημα της οικογένειας και, με τη σειρά τους, έχουν ξαναζωγραφίσει την εικόνα της σύμφωνα με τις εκάστοτε ανάγκες της συνολικής ερμηνείας των κοινωνικών αγώνων που προτείνουν».

Όπως όλες οι κοινωνικές επιστήμες, έτσι και η ιστορική δημογραφία αναπόφευκτα κινείται μέσα στα ιδεολογικά όρια που προκύπτουν από τις ατομικές εναισθησίες των ερευνητών και τους γενικότερους όρους με τους οποίους διεξάγονται οι κοινωνικοί αγώνες στη δοσμένη εποχή. Το γεγονός ότι η ιστορική δημογραφία πραγματοποιεί μετρήσεις και έχει διαμορφώσει κάποια εκλεπτυσμένα ερευνητικά εργαλεία, δεν νομίζω ότι την απαλλάσσει από το ιδεολογικό «στίγμα».

Στην καθαυτό δημογραφία ο ιδεολογικός καθορισμός είναι βέβαια μεγαλύτερος. Εκεί, οι «επιστημονικές» απόψεις, μέσα από τις κοινωνικές λειτουργίες πρόνοιας και τις γενικότερες παρεμβάσεις του κράτους, γρήγορα αποκτούν μια απροσδόκητη πολιτική διάσταση.

Δημογραφικά ζητήματα, όπως εκείνο της υπογεννητικότητας ή το αντίθετό του, του υπερπληθυσμού, έχουν γίνει ιδεολογικές παράμετροι πολλών κοινωνικών καθεστώτων. Ας θυμηθούμε πρόχειρα την «πληθυσμομανία» (populatiomanie) μερικών καθεστώτων του Μεσοπολέμου. Αλλά και σήμερα στη χώρα μας η «δημογραφία» γίνεται όπλο όχι μόνο ιδεολογικής, αλλά άμεσα πολιτικής αντιπαράθεσης. Επιτρέψτε μου να προσκομίσω ένα πρόσφατο δείγμα από τον «δημογραφικό προβληματισμό» μιας σοβαρής Ελληνίδας δημοσιολόγου, της κυρίας Ελένης Βλάχου:

«Γιατί κάνουν όλο και λιγότερα παιδιά οι νέοι μπαμπάδες και οι νέες μαμάδες στην Ελλάδα; Γιατί άλλο, παρά ότι κοιτάζοντας γύρω τους, διερωτώνται αν πρέπει να φέρουν στον κόσμο παιδιά που να αντιμετωπίζουν μια ζωή χωρίς σχολεία, χωρίς δασκάλους, χωρίς γιατρούς, χωρίς ασφάλεια, χωρίς εργασία, χωρίς μέλλον;...

»Τα σκοτώνει πριν γεννηθούν τα Ελληνάκια ο εφιάλτης του "Πασόκ".

Ίσως αυτό, απ' όλα τα εγκλήματα που γίνονται στη χώρα μας, να είναι το μεγαλύτερο...»

(εφ. *Η Καθημερινή*, 5 Ιουνίου 1988)

Η ιδεολογική χρήση της ιστορικής δημογραφίας δεν μπορεί να εκτραπεί σε τέτοιες ακρότητες. Έχει όμως κι αυτή τα δικά της προβλήματα. Ας πούμε: ευρεία πατριαρχική οικογένεια ή οικογένεια μονοπυρηνική; Προσωπικά πιστεύω ότι το δίλημμα εύκολα μπορεί να ξεπεραστεί αν σταθούμε προσεχτικά στις συνιστώσες του, στενά δημογραφικές ή ευρύτερα ανθρωπολογικές - ιστορικές. Η συζήτηση δεν είναι έντονη στην ελληνική βιβλιογραφία, ωστόσο η απόκλιση έχει εμφανιστεί και η διαφωνία έχει αρχίσει να διατυπώνεται. Χωρίς να επεκταθώ σε αναλυτικότερη παρουσίαση του ζητήματος, δεν μπορώ να μην αναλογιστώ τους ιδεολογικούς προσδιορισμούς της πόλωσης, δηλαδή τον «χαμένο παράδεισο» που νομίζω ότι υπόκειται στην αντίληψη για την πατριαρχική οικογένεια ή τη ρασιοναλιστική εμπιστοσύνη στους δημογραφικούς μηχανισμούς (την οποία και προσωπικά συμμαρτυρώ), που θέλει στατιστικώς επικρατούσα τη μονοπυρηνική οικογένεια, χωρίς να υποτιμά βέβαια τις ποικίλες παραμέτρους (δημογραφικές, εθνολογικές - πολιτισμικές, οικονομικές κ.ά.) που την ωθούν προς πολύμορφες οριζόντιες και κάθετες διευρύνσεις.

5. Ποιες είναι οι «διαθεσιμότητες» σε οργανωμένα αρχεία - πηγές για τη μελέτη της ιστορικής δημογραφίας στην Ελλάδα;

Το αρχειακό υλικό για την περίοδο πριν από τα μισά του 19ου αιώνα είναι από ανύπαρκτο έως ελάχιστο. Η άγνοια του α-

ντικειμένου και των προβλημάτων του κάνει μερικούς ιστορικούς να νομίζουν ότι θα μπορούσαν να προχωρήσουν στη μελέτη της ιστορικής δημογραφίας των ελληνικών περιοχών αυτής της περιόδου. Αναφέρομαι, βέβαια, στη μελέτη των δημογραφικών φαινομένων με τη μέθοδο της «ανασυγκρότησης των οικογενειών» (réconstitution des familles) του Louis Henry, ή κάποια άλλη παραπλήσια, με το νόημα που έχει τέλος πάντων το πράγμα στις χώρες της Δυτικής και Κεντρικής Ευρώπης, όπου οι μελέτες αυτές διαμορφώθηκαν και με επιτυχία διεξάγονται ως σήμερα. Σε μας, ακόμη και στις περιοχές με τις καλύτερες δυνατότητες αρχειακής κάλυψης, όπως τα Ιόνια νησιά και οι Κυκλάδες, δυσκολότατα μπορούν να συγκροτηθούν συγχρονικές σειρές δεδομένων για γεννήσεις, γάμους, θανάτους της ίδιας κοινότητας για ένα στοιχειωδώς επαρκή χρόνο, έστω δύο ή τριών γενεών. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν θα γίνουν μελέτες με βάση ατελές υλικό, αλλά στην περίπτωση αυτή οι ερευνητές θα πρέπει να έχουν τη γενναιότητα να αποδυσθούν σε μακροχρόνιο αγώνα διαδοχικών και αποσπασματικών προσεγγίσεων, και ταυτόχρονα να είναι κάτοχοι των πιο εκλεπτυσμένων στατιστικών εργαλείων της δημογραφικής ανάλυσης.

Αντίθετα, για το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα και τον 20ό αιώνα το αρχειακό υλικό προσφέρεται για συστηματικές μελέτες αυτού του τύπου, όχι μόνο σε περιοχές του ελεύθερου κράτους, αλλά και

για πολλές κοινότητες του αλύτρωτου ελληνισμού και της διασποράς. Υπό τον όρο φυσικά ότι θα διεξαχθούν: γιατί βλέποντας σε μια μελέτη κάποια περιφερόμενα στατιστικά στοιχεία ή αναφέροντας στη βιβλιογραφία μας το τεχνικό εγχειρίδιο του Louis Henry που δεν έχουμε χρησιμοποιήσει (αναφέρομαι σε πρόσφατο δημοσίευμα), δεν κάνουμε ιστορική δημογραφία. □